

Інститут педагогіки АПН України

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
Патріотичне виховання учнів у процесі вивчення української літератури
в старших класах загальноосвітньої школи

Коваль Валентина Олександрівна

УДК 4 У (077)

13.00.02 – теорія і методика навчання української літератури

Київ – 1999

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті педагогіки АПН України.

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК - Волошина Ніла Йосипівна, доктор педагогічних наук, професор, Інститут педагогіки АПН України, завідувач лабораторії методики літератури

ОФІЦІЙНІ ОПОНЕНТИ - Капська Алла Йосипівна, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної педагогіки Національ-ного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

Градовський Анатолій Володимирович, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української літератури Черкаського державного університету ім.Богдана Хмельниць-кого.

ПРОВІДНА УСТАНОВА - Ніжинський державний педагогічний університет ім. Миколи Гоголя, кафедра методики викладання української мови і літератури, м.Ніжин Чернігівської області.

Захист відбудеться “27” жовтня 1999 р. о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.452.02 в Інституті педагогіки АПН України (252053, м.Київ, вул. Артема 52-А)

З дисертацією можна ознайомитись в науковій частині Інституту педагогіки АПН України.

Автореферат розіслано “24” вересня 1999р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради

Н.В.Бондаренко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Розбудова незалежної Української держави неможлива без оновленої національної освіти, розробки прогресивних технологій, гуманізації, диференціації та інтеграції навчання, науково обґрунтованої системи патріотичного виховання засобами художнього слова майбутніх громадян XXI століття.

У Державній національній програмі “Освіта (Україна XXI століття)” визначено стратегію розвитку освіти в Україні, її пріоритетні напрями та шляхи створення життєздатної системи безперервного навчання і виховання для досягнення високих освітніх рівнів, духовного самовдосконалення особистості, формування інтелектуального та культурного потенціалу як найвищої цінності нації. У дослідженнях сучасних вчених з означеної проблеми підкреслюється вирішальна роль національної ідеї у патріотичному вихованні особистості: “Національна ідея є екстремальною в умовах кризи, коли людина не знаходить можливості, щоб повною мірою реалізувати себе. І тоді національна ідея стає системою корінних переконань, остаточним поглядом людини на життя, на світ, в який вона повірила”.

Література є першоосновою духовного та соціального розвитку суспільства. Ця істина підтверджується усім ходом розвитку людської цивілізації. Уроки літератури в школі повинні стати основою патріотичної вихованості учнів, їхнього громадянського змушніння, високої моральності та працелюбства, естетичної наснаги. Художня література спонукає шкільну молодь захоплюватися красою і самобутнім багатством рідної землі, національно-визвольною боротьбою українців, їх славетним минулим.

Основні шляхи якісного реформування викладання української літератури в загальноосвітній школі визначаються проведенням науково-дослідницької та експериментальної роботи щодо впровадження інновацій,

розвитком творчих здібностей старшокласників, широким використанням художніх творів, які виховують в учнів любов до рідної землі, свого народу, мови, власної історії та культури тощо.

Багатогранні аспекти патріотичного виховання особистості знайшли своє відображення у працях педагогів Х.Алчевської, Г.Ващенко, О.Духновича, І.Огієнка, С.Русової, К.Ушинського, Я.Чепіги, які велику увагу приділяли вихованню любові до своєї землі, рідної мови, формуванню національної самосвідомості, поваги до історичного минулого. А.Макаренко, В.Сухомлинський радили прищеплювати учнівській молоді високі почуття вірності й відданості Батьківщині, пошани до її трудівників. Письменники, історики, філософи та літературознавці М.Бердяєв, М.Грушевський, С.Єфремов, І.Огієнко, Г.Сковорода, І.Франко, Д.Чижевський визначали основні складники патріотичного виховання свідомого українця; методисти Т.Бугайко, В.Водовозов, В.Острогорський, В.Стоюнін, М.Рибникова розробляли шляхи формування патріотичних почуттів, переконань засобами художнього слова.

Психологічні засади патріотичного виховання досліджували Б.Ананьєв, П.Блонський, Л.Виготський, Г.Костюк, О.Леонтьєв, О.Петровський, І.Синиця, П.Якобсон. У сучасній педагогічній науці окремі аспекти патріотичного виховання розробляють О.Бандура, Н.Волошина, А.Капська, В.Неділько, Є.Пасічник, Б.Степанишин.

Аналіз психолого-педагогічної, філософської, літературознавчої та методичної літератури показав, що більшість авторів розглядають проблему патріотичного виховання учнівської молоді в контексті національного, прагнуть виховати творчо мислячу людину, патріота України, сповненого пошани до материзни, до одвічних загальнолюдських високоморальних чеснот. Теоретичний аналіз досліджуваної проблеми засвідчив, що більшість науковців-дослідників вважає, що значним підґрунтям патріотичного виховання старшокласників є введення до програм з літератури у школі письменників, твори яких були з певних причин вилучені з літературного

процесу. Це могутні постаті І.Багряного, В.Барки, Є.Маланюка, О.Ольжича, Т.Осьмачки, У.Самчука, О.Теліги, творча спадщина яких донесе до майбутніх поколінь українців повну правду про страшну трагедію, пережиту їхнім народом. Література у школі має допомогти учням подолати принизливе почуття національної меншовартості, разом з історією України допомогти повернути їм історичну пам'ять і виплекати природне почуття національної гордості за свою Батьківщину. Водночас ціла низка аспектів у цій важливій і складній проблемі ще недостатньо вивчена. Зокрема, не визначено нових підходів до створення цілісної системи патріотичного виховання учнів засобами художньої літератури, не досить повно обґрунтовані психолого-педагогічні умови ефективного формування патріотичних почуттів і переконань, не узагальнено передовий досвід учителів з питань патріотичного виховання учнів засобами художнього слова в умовах української державності.

Як засвідчив аналіз науково-методичної літератури, проблема патріотичного виховання засобами літератури досліджена недостатньо.

Сьогодні вчителі відчують гостру потребу в методичних рекомендаціях, бо ще й тепер патріотичне виховання трактується в дусі радянського, соціалістичного, інтернаціонального. Отже, недостатня теоретична і практична розробленість проблеми, необхідність повнішої реалізації навчально-виховних, пізнавальних та розвивальних можливостей творів української літератури, підвищення рівня патріотичної вихованості старшокласників зумовили вибір теми дисертаційного дослідження, визначили його об'єкт, предмет, мету і завдання.

Об'єкт дослідження – навчально-виховний процес на уроках української літератури в 9-11 класах загальноосвітньої школи.

Предмет дослідження – методика формування патріотичної вихованості учнів у процесі вивчення творів художньої літератури.

Мета дослідження - створити і науково обґрунтувати систему патріотичного виховання учнів у процесі вивчення української літератури в 9-11 класах.

Гіпотеза дослідження – патріотичне виховання учнів засобами художнього слова буде значно ефективнішим, якщо :

- будуть задіяні всі складники патріотичного виховання учнів під час вивчення художньої літератури.
- в учнів формуються уміння, які сприяють вихованню патріотичних почуттів;
- на уроках літератури моделюються такі навчальні ситуації, які сприяють формуванню особистісних рис громадянина України;
- учні свідомо і цілеспрямовано уміють визначати патріотичні мотиви твору;
- на уроках забезпечується зв'язок матеріалу, що вивчається, з сучасністю.

Відповідно до мети і гіпотези дослідження було поставлено такі завдання:

- розкрити психолого-педагогічні аспекти патріотичного виховання учнів 9-11 класів у процесі вивчення української літератури (аналіз витоків українського патріотизму);
- вивчити стан досліджуваної проблеми в методичній, літературознавчій науках та шкільній практиці;
- узагальнити передовий досвід учителів української літератури з теми дослідження;
- теоретично обґрунтувати принципи, методи і прийоми роботи на уроках української літератури в 9-11 класах з питань патріотичного виховання у процесі вивчення творів художньої літератури;
- створити науково обґрунтовану систему роботи з питань патріотичного виховання учнів старших класів засобами літератури, експериментально перевірити її ефективність.

Методологічною основою дослідження є положення праць вітчизняних та зарубіжних учених про виховуюче навчання у процесі вивчення літератури, про загальнолюдські цінності, відображені в українській літературі, та їх вплив на формування духовного світу школярів, про значення патріотичного виховання у моральному становленні національної свідомості школярів.

Теоретичні засади дисертації спираються на досягнення сучасної педагогіки в галузі дослідження процесу виховання як системи, зокрема праці С.Карпенчук, В.Кременя, В.Кузя, Н.Мойсеюк, О.Савченко, О.Сухомлинської. У центрі уваги дослідника роботи з методики викладання літератури в школі: О.Бандури, Н.Волошиної, В.Неділька, Є.Пасічника, Б.Степанишина та інші.

Для реалізації поставлених завдань використовувались такі методи дослідження:

теоретичні – вивчення й аналіз психолого-педагогічної, методичної та літературознавчої літератури, аналіз програм, підручників, посібників, теоретичне узагальнення передового досвіду роботи учителів-словесників;

емпіричні – констатуючий зріз, бесіди з учителями-словесниками і учнями, інтерв'ю, опитування, спостереження за педагогічним процесом, аналіз творчих робіт учнів, формуючий експеримент.

Дослідження проводилося впродовж 1994-1999рр. і складалося з трьох етапів:

На першому етапі (1994-1996 рр.) вивчалася психолого-педагогічна і методична література з теми дослідження, узагальнювався передовий педагогічний досвід. Одночасно розроблялась методика уроків з питань патріотичного виховання засобами художнього слова.

На другому (1995-1998 рр.) – проводилася експериментальна робота в 9 міських і 5 сільських школах: ЗОШ № 4, 7, 11 м.Умані Черкаської області, Родниківській, Ладжинській, Аполянській, Городецькій ЗОШ Уманського району; ЗОШ № 1, 2 м.Христинівки Черкаської області; ЗОШ № 2, 3

м.Гайсина Вінницької області; ЗОШ № 2 м.Полонного Хмельницької обл., Сасонівській ЗОШ Полонського району Хмельницької області; ЗОШ № 1 м.Саврані Одеської області.

На третьому етапі (1998-1999 рр.) узагальнювались одержані результати.

Впродовж всіх трьох етапів роботи здійснювалося впровадження у шкільну практику створеної нами системи уроків з питань патріотичного виховання засобами літератури.

Наукова новизна дослідження полягає в сучасному підході до патріотичного виховання у процесі вивчення української літератури, яке здійснюється на основі пізнання джерел української духовності, сформованості національної самосвідомості, власної національної гідності, вихованні особистісного національного “я”, визначенні критеріїв патріотичної вихованості старших школярів, удосконаленні методики поетапного здійснення патріотичного виховання у процесі вивчення творів української літератури.

Теоретичне значення роботи полягає в науковому осмисленні механізму формування патріотичної вихованості під час вивчення творів української літератури.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що запропонована система уроків з питань патріотичного виховання у процесі вивчення української літератури в старших класах загальноосвітньої школи сприятиме громадянському становленню школярів, формуванню їх світогляду. Дослідження відкриває нові можливості удосконалення шкільних програм, підручників, посібників з літератури і дає у розпорядження словесника конкретну методику.

Вірогідність висновків і результатів дослідження забезпечується обґрунтованим методологічним підходом до вирішення проблем, вивченням і узагальненням передового досвіду вчителів, застосуванням комплексу взаємодоповнюючих методів науково-педагогічного дослідження,

адекватних його предмету і завданням, кількісним і якісним аналізом фактів, матеріалів і результатів дослідно-експериментальної роботи.

Апробація і впровадження результатів дослідження здійснювалися у процесі педагогічної діяльності автора дисертації на посаді учителя ЗОШ №7 м.Умані Черкаської області, роботи учителів Черкаської, Вінницької, Хмельницької, Одеської областей України. Основні положення дисертації обговорювались на науково-практичних конференціях в Уманському державному педагогічному університеті ім.П.Тичини (1994-1998), Черкаському обласному інституті післядипломної освіти (1997), на засіданні лабораторії методики викладання літератур Інституту педагогіки АПН України, наукових семінарах кафедри української літератури й українознавства Уманського педуніверситету, висвітлювалися у статтях.

СТРУКТУРА ТА ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

Дисертація складається зі вступу, двох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, додатків. Обсяг роботи – 172 сторінки основного тексту, в тому числі 6 таблиць. Список використаних джерел містить 223 найменування.

У вступі обґрунтовано актуальність роботи, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання та гіпотезу дослідження, подано перелік використаних методів, висвітлено методологічні засади, визначено наукову новизну, теоретичне і практичне значення, розкрито вірогідність результатів, сформульовано положення, які виносяться на захист, наведено дані апробації результатів дослідження.

У першому розділі – “Науково-методичні засади патріотичного виховання учнів засобами літератури” – висвітлюються науково-методологічні передумови дослідження, розглядається сутність патріотичного виховання шкільної молоді засобами художнього слова у педагогічній, психологічній, літературознавчій та методичній науках.

Аналіз психологічних, філософських, педагогічних, літературознавчих та методичних праць дозволив виділити найбільш важливі проблеми, визначити напрями патріотичного виховання та складники патріотичної вихованості у процесі вивчення літератури в контексті відродження національної школи.

Більшість дослідників сходяться на тому, що український патріотизм – явище синтетичне, яке відображає все незаперечно цінне в історії української державності. Український патріотизм визнає природну закономірність довготривалого історичного розвитку української нації, народу аж до створення своєї державності. Таким чином, український патріотизм сприяє процесу національно-державного розвитку, спрямованого на побудову демократичного, громадянського суспільства. Такий справжній патріотизм є однією з форм реалізації вищого національного інтересу. Ми поділяємо думку про те, що треба рішуче відкидати й засуджувати будь-яку спробу давати одномірну, однозначно негативну оцінку кожного з періодів в історії і України зокрема.

Психолого-педагогічні аспекти патріотичного виховання - предмет дослідження Б.Ананьєва, І.Беха, П.Блонського, Л.Божовича, Г.Ващенко, І.Гальперіна, О.Духновича, Г.Костюка, О.Леонтєва, А.Макаренка, С.Русової, В.Сухомлинського, К.Ушинського, Я.Чепіги, П.Якобсона. Так, А.Макаренко під цілями виховання розумів програму людської особи, програму людського характеру, і в поняття характеру вкладав весь зміст особистості, тобто і характер зовнішніх проявів, і внутрішню переконаність, і виховання, і знання. Психолог П.Якобсон зазначав, що виховання почуттів здійснюється у процесі виховання і формування особистості в цілому, а також під час спеціальної дії на емоційну сферу людини.

Важливий внесок у розробку теорії патріотичного виховання на основі національної ідеї зробили визначні педагоги Г.Ващенко, С.Русова, К.Ушинський,. Вони з'ясували саму природу патріотизму і позбавили це поняття метафізичного змісту. Критично використавши і переосмисливши

все цінне в теорії і практиці мислителів минулого, вчені визначили критерії формування особистості і показали залежність їх від певних суспільних умов. Творці нової теорії виховання майбутніх українців довели обумовленість патріотизму ходом суспільного розвитку, що історично змінюється в часі. Актуальна сьогодні педагогічна думка І.Огієнка і В.Сухомлинського про те, що до найважливіших ознак нації належить рідна мова, а з нею витворена культура, яка стає душею нації, її духом. Зокрема В.Сухомлинський зазначав, що в руках педагога слово є могутнім виховним засобом, яке здатне піднести, звеличити людину в її власних очах, утвердити її патріотичну свідомість і громадянську гідність, на все життя відкрити в її серці невичерпні й вічні джерела любові до своїх предків.

Значний внесок у дослідження проблеми патріотичного виховання зробили також методисти та літературознавці.

Українська література в школі ставить за мету спонукати молодь захоплюватися красою і самобутнім багатством рідної землі, звитяжністю національно-визвольних перемог українців, їх славетним минулим, злетами духу народу, а також захищати світлі набутки матеріального і духовного життя нації, продовжуючи традиції роду. Патріотичне виховання старшокласників засобами мистецтва слова має на меті формувати громадянську позицію, світогляд майбутнього будівничого Української держави. Отже, зробивши літературне навчання виховуючим, відзначає методист Б.Степанишин, потрібно проїняти його зміст животрепетними ідеями сучасності, тобто ідеями національного відродження. Ці ідеї прийдуть до учня тільки через відчуття краси художнього твору, а ця краса (образу, художньої деталі) вплине на учня, коли той збагне, зрозуміє її.

Розглядаючи різні концепції сучасного виховного процесу на уроках літератури (О.Бандура, Н.Волошина, А.Капська, В.Неділько, Є.Пасічник, Б.Степанишин, П.Хропко), виділяємо думку про те, що національні й загальнолюдські цінності, відтворені в українській літературі, допомагають формуванню духовно багатой особистості, громадянина-патріота, що має

високі етичні й моральні чесноти, шанує минуле, дбає про майбутнє свого народу, України.

Концепція літературознавчих праць з питань виховання засобами художнього слова (С.Гальченко, О.Гончар, І.Дзюба, В.Дончик, С.Єфремов, М.Жулинський, Ю.Ковалів, Г.Сивокінь, Д.Чижевський, В.Шевчук та інші) ґрунтується на тому, що літературний твір відображає життя суспільства. Саме тому розуміння психології людини в її індивідуальній спрямованості та соціальній обумовленості є важливим для читача художньої літератури.

У контексті проаналізованих наукових джерел визначаємо психолого-педагогічний аспект змісту патріотичного виховання, яким будемо керуватись у дослідженні:

- розвиток у вихованців національної свідомості, формування особистісних рис громадянина України;
- вироблення і розвиток патріотичних почуттів;
- формування патріотичної вихованості у процесі вивчення творів художньої літератури;
- виховання відповідальності за долю Батьківщини, служіння загальнолюдським ідеалам.

У розділі проаналізовано стан досліджуваної проблеми у шкільній практиці. Для того, щоб визначити стан патріотичної вихованості у процесі вивчення літератури, необхідно вдатися до констатуючого зрізу і в підсумку визначити критерії вихованості. З метою вивчення стану формування патріотичної вихованості у старшокласників засобами художньої літератури в міських і сільських загальноосвітніх школах було проведено констатуючий зріз. У процесі експериментальної роботи було виявлено досягнення і з'ясовано недоліки у формуванні патріотичної вихованості засобами літератури; вивчено передовий педагогічний досвід учителів-словесників з досліджуваної проблеми і на основі наукових критеріїв визначено рівні сформованості патріотичної вихованості у школярів; розроблено систему

роботи над формуванням патріотичної вихованості учнів у процесі вивчення творів художньої літератури.

Експериментальна робота проводилась в школах м.Умані, Уманського і Христинівського районів Черкаської області (1994-1999 р.), м.Гайсина та Гайсинського району Вінницької області, м.Полонного і Полонського району Хмельницької області, м.Саврані Одеської області (1995-1998 р.).

Результати констатуючого зрізу дозволили визначити такі три рівні патріотичної вихованості шкільної молоді:

Третій рівень – високий (свідомо виражені всі компоненти критеріїв патріотичної вихованості). Ця група реципієнтів характеризується глибоким розумінням понять “український патріотизм” і “патріот України”. Патріотом України учні вважають людину з високою моральністю, високим почуттям обов’язку перед батьківщиною, бережливим ставленням до національних багатств країни: мови, культури, традицій, готовності до творчої праці на благо людей, героїчного подвигу в ім’я процвітання держави.

Другий рівень – середній (недостатнє осмислення складників патріотичної вихованості). Ця група учнів характеризується менш глибоким осмисленням понять “патріот України” та “український патріотизм”, виявленням особистого ставлення до рідної Вітчизни, народу і нації, без достатньої аргументації та обґрунтування. Як правило, старшокласники цього рівня називають лише окремі складники патріотичної вихованості, а не всю їх сукупність.

Перший рівень – низький (відсутня елементарна патріотична вихованість). Ця група реципієнтів характеризується наївно-реалістичним розумінням і усвідомленням суті патріотичної вихованості, вони лише поверхово, опосередковано можуть визначити, що саме складає патріотичну вихованість особистості. Учні цього рівня не називають жодного літературного героя, який міг би служити ідеалом, взірцем для наслідування і патріотичної вихованості.

Діагностичні зрізи дозволили виявити, що на першому рівні вихованості знаходяться від 42 до 44% учнів, на другому рівні – від 45 до 48%, на третьому – від 8 до 10%.

Такий стан у шкільній практиці можна пояснити недостатньою розробленістю проблеми у методичних посібниках та підручниках, відсутністю теоретичної і психологічної готовності частини вчителів до системи роботи з питань патріотичного виховання у процесі вивчення літератури, нерозв'язаністю з позицій сучасних вимог питань, що стосуються методики виховання засобами художнього слова.

У другому розділі – “Формування в учнів патріотичної вихованості у процесі вивчення української літератури в 9-11 класах” – подано теоретичне обґрунтування дослідницько-експериментальної роботи з питань патріотичного виховання учнів засобами художнього слова, розкрито систему роботи над формуванням патріотичної вихованості старшокласників під час вивчення художніх творів, доведено ефективність запропонованої методики.

Експериментальна робота з питань формування в учнів патріотичної вихованості у процесі вивчення літератури в старших класах планувалася з урахуванням результатів наукових досліджень з літературознавства, психології, дидактики, методики викладання літератури, філософії та інших наук. При цьому враховувалися:

- вікові особливості школярів;
- завдання патріотичного виховання учнів загальноосвітньої школи;
- закономірності патріотичного виховання у процесі вивчення літератури;
- складники патріотичної вихованості;
- системність як єдність мети, змісту, принципів, організаційних форм, методів, засобів впливу на учнів;

- характер завдань, які сприяють формуванню патріотичної вихованості учнів у процесі вивчення літератури;
- методи і засоби, які найбільш ефективно формують патріотичні почуття і переконання.

Експеримент з апробації дослідної методики проводився у тих же школах та класах, що й діагностичний зріз. Класи були розподілені на групи: контрольні та експериментальні. Експериментом було охоплено 574 учні із 22 класів названих вище шкіл.

Формування у старшокласників патріотичної вихованості у процесі вивчення творів художньої літератури розглядається як система, що взаємопов'язує ряд етапів:

1) підготовчий, на якому старшокласники знайомляться із творами української літератури, самостійно їх осмислюють, засвоюють сюжет твору, літературні образи, аналізують політичні події, на тлі яких розгортається сюжет; визначають патріотичні мотиви твору та патріотичні почуття героїв;

2) мотиваційний, на якому формується потреба старших школярів у проникненні в сутність змісту твору, в необхідності особистісного спілкування з літературними героями;

3) етап осягнення виховного патріотичного потенціалу творів художньої літератури, вироблення вміння висловлювати критичні судження щодо героїчних вчинків персонажів літературних творів, проводити проєкції на сучасність;

4) етап формування патріотичної вихованості, у ході якого визначається ефективність патріотичного виховання засобами художнього слова: під час написання творчих робіт на основі вивчених творів української літератури, у процесі проведення різних типів уроків, гурткових та позакласних виховних заходів.

У дисертації розроблено систему експериментальної роботи, обґрунтовано чітку, логічну систему методів, прийомів та форм, яка включає

евристичну та проблемну бесіди з використанням сучасної аудіо- та відеотехніки, дискусію, інсценізацію уривків літературних творів, драматичний театр, психогімнастику, сугестивне введення в тему, доцільні на уроках літератури народна та класична музика, літературна виїзна екскурсія, літературно-мистецький вечір тощо.

Експериментальне дослідження показало, що твори української літератури, які вивчаються в старших класах загальноосвітньої школи, є надзвичайно ефективним засобом патріотичного виховання учнів. Вагомих результатів учитель-словесник досягне тільки тоді, коли він має продуману систему роботи над формуванням патріотичної вихованості старшокласників у процесі вивчення поетичних, прозових і драматичних творів художньої літератури. Створена й апробована система роботи з питань патріотичного виховання під час вивчення творів В.Барки, О.Гончара, О.Довженка, П.Загребельного, Л.Костенко, І.Котляревського, Т.Осьмачки, У.Самчука, В.Симоненка, В.Сосюри, В.Стуса, Лесі Українки, Т.Шевченка та інших письменників передбачає виховання любові до Батьківщини, рідної мови, історії та культури, почуття національної самосвідомості, господаря власної землі, повагу до славних синів і дочок України, шанобливе ставлення до культур усіх народів світу, відповідальність кожного за долю нації.

Методична система дослідного навчання передбачає роботу, спрямовану на використання ефективних методів і прийомів, з допомогою яких в учнів вироблялися певні судження і оцінки, переживалися благородні почуття, удосконалювалися уміння та навички самостійного аналізу літературного твору, постановки доступних для віку учнів проблем за темою тощо. У процесі експерименту впроваджувалася спеціально розроблена система письмових робіт, за допомогою яких визначалися складники патріотичної вихованості старшокласників. Виділялися уміння учнів знайти та проаналізувати епізод у творі, у якому відтворено патріотичні мотиви, уміння застосувати здобуті знання у поведінці, діях і вчинках. Характер письмових робіт, що їх виконували школярі в експериментальних і

контрольних класах, був аналогічний тим, які проводились під час констатуючого зрізу.

Експериментально-дослідне навчання проводилось у двох варіантах: у контрольних класах – за традиційною методикою та підручниками, в експериментальних – за дослідною програмою (експериментатори використовували пропоновану поетапну систему формування патріотичної вихованості та методичні розробки уроків, які будувалися на основі пропонованої системи).

Результати досліджень дали змогу переконатися в перевазі пропонованої експериментальної методики.

В експериментальних класах старшокласники намагалися не лише вказати патріотичні мотиви твору та патріотичні почуття літературного героя, але й дати власну оцінку явищам і вчинкам, довести правильність своїх суджень.

У контрольних класах учні прагнули здебільшого працювати над темами творчих робіт естетичного характеру і вільними темами. Подальше спостереження показало, що в експериментальній групі змінився процес підготовки до написання творів: посилилась увага до вибору тем патріотичної спрямованості, з'явилися розуміння складників патріотичної вихованості і бажання мати власну думку щодо того чи іншого життєвого явища, описаного у поетичному, прозовому чи драматичному творі.

Оцінювання письмових робіт учнів проводилось у відповідності з розробленими критеріями визначення рівнів патріотичної вихованості старшокласників.

Для порівняння зіставимо дві таблиці. У першій з них показано уміння, набуті у процесі вивчення творів художньої літератури, і визначено, який вплив мають вони на формування патріотичної вихованості (таблиця № 1), у другій – рівні сформованості патріотичної вихованості, виявлені у процесі написання письмових творчих робіт (таблиця № 2).

Таблиця № 1

АНАЛІЗ УСНИХ ВІДПОВІДЕЙ

Класи	Загальна кількість учнів	Уміння					
		Уміння знайти епізод у творі, в якому відтворено патріотичні мотиви, почуття		Уміння проаналізувати цей епізод		Уміння застосувати здобуті знання у поведінці, діях і вчинках	
Контрольні	297	168	57%	82	28%	47	15%
Експериментальні	277	115	41%	93	34%	69	25%

Таблиця № 2

ЗРІЗИ ПИСЬМОВИХ ТВОРЧИХ РОБІТ

Класи	Кількість учнів, які писали твори	Рівні сформованості патріотичної вихованості					
		Високий		Середній		Низький	
Експериментальні	147	49	33%	66	45%	32	22%
Контрольні	163	32	20%	74	45%	57	35%

В учнів контрольних класів система патріотичної вихованості, як правило, сформована ще недостатньо. Її складники існують переважно на рівні повсякденних уявлень. Таким чином, ефективність патріотичного виховання засобами літератури буде вищою, якщо проводити її систематично і планомірно, реалізуючи принцип послідовності всіх етапів.

Зіставлення результатів контрольних та експериментальних класів засвідчують ефективність розробленої системи роботи над формуванням патріотичної вихованості шкільної молоді у процесі вивчення художньої літератури, що переконує в достовірності гіпотези дослідження і успішній реалізації його завдань. Складена на основі порівняння результатів таблиця усних відповідей, письмових творчих робіт, написаних учнями 9-11 класів, дає змогу порівняти рівні сформованості патріотичної вихованості у процесі вивчення творів української літератури.

Таким чином, якісний і кількісний аналіз результатів формуючого експерименту дозволяє зробити висновок про те, що запропонована система методів, прийомів, видів і форм навчально-виховної діяльності з питань патріотичного виховання старшокласників загальноосвітньої школи в цілому ефективна і дає позитивні результати.

Аналіз результатів формуючого дослідного навчання підтвердив ефективність дослідно-експериментальної роботи: рівень патріотичної вихованості в експериментальних класах зріс на 25% і лише на 12% у контрольних класах.

Проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки.

У дослідженні обґрунтовано визначальні напрями і складники патріотичного виховання учнів як цілісної системи національного виховання.

В основу системи патріотичного виховання на уроках української літератури в старших класах потрібно покласти правдиве слово про свій народ, його споконвічне прагнення вибороти Українську державу. Творчі зусилля кожного вчителя повинні спрямовуватися на те, щоб підвищити виховний рівень сучасного уроку та його творчий потенціал, створити оптимальні можливості на уроці для розвитку самостійного творчого мислення школярів, активізації їх пізнавальної діяльності, спрямованих на формування патріотичних почуттів у процесі вивчення літератури. Тому патріотичне виховання має здійснюватись на основі проблемного вивчення текстів, їх системності, де домінантою є настанови до національного відродження. Якісна зміна у викладанні української літератури в школі сприятиме становленню і розвитку особистості вищого рівня, ніж покоління, виховані в дусі радянського патріотизму, бо домінуватиме в почуттях і характерах старшокласників не космополітизм, а український патріотизм, національна свідомість і бажання жити і працювати задля розквіту Української держави.

У процесі патріотичного виховання засобами літератури повинні формуватися складники патріотичної вихованості, які ґрунтуються на

життєвих стереотипах українського народу і узгоджуються з народними уявленнями про високі виміри морального, естетичного, етичного, духовного, гуманістичного, відображають національний менталітет.

Щоб художні твори посіли належне місце у формуванні складників вихованості патріотичних почуттів у старшокласників, на уроках української літератури необхідно моделювати ситуації, які сприятимуть розумінню школярами суспільно-політичних явищ, змальованих автором у творі; через мистецтво слова будити національну свідомість, протидіяти русифікації та асимілятивним процесам, які зсередини розкладають націю, тощо.

Для досягнення навчальної, розвиваючої і виховної мети сьогodнішніх уроків літератури необхідно знання, ідеї, теорії, які подаються учням, розкривати в логічній послідовності і системі, супроводжувати обґрунтованими і переконливими літературними і літературознавчими фактами і аргументами. У нових підходах до навчання і виховання саме літературі повинна належати домінуюча роль у вихованні глибоких патріотичних почуттів.

Формування патріотичної вихованості у процесі вивчення творів української літератури в 9-11 класах залежить передусім від змісту викладеного вчителем матеріалу, тематики і проблематики твору, його ідейного багатства.

Вплив програмового матеріалу на процес формування патріотичної вихованості залежить і від правильного вибору методів, прийомів та форм роботи, які сприяють вирішенню пізнавальних і проблемних завдань: при цьому повинні використовуватися частково-пошукові і дослідницькі методи з метою розвитку творчої активності учнів.

Здійснення патріотичного виховання старших школярів має бути цілеспрямованим і систематичним як на уроках літератури, так і в позакласній виховній та гуртковій роботі.

Нові завдання формування патріота України вимагають посилення взаємозв'язку у вивченні літератури з етнопедагогікою, краєзнавством, етнопсихологією і соціологією.

Для успішного здійснення патріотичного виховання школярів засобами художнього слово необхідні такі вміння й навички:

- визначати ідеї і проблеми художніх творів, зіставляти конкретно-історичне, морально-етичне і загальнолюдське в творах;
- сприймати патріотичні мотиви та емоційно-естетичний тон художнього твору;
- виявляти патріотичні позиції та світоглядні особливості письменника, літературного персонажа;
- самостійно аналізувати твір, виділяти основні патріотичні почуття героїв, їхні патріотичні вчинки та переконання;
- висловлювати власну думку про патріотичні мотиви твору, вміти їх відстояти і аргументувати, вести дискусію, узагальнювати, робити висновки.

З огляду на актуальність проблем і недостатню розробленість питань патріотичного виховання старшокласників з нових позицій дослідження може бути використане як вченими-теоретиками для глибшого аналізу національно-патріотичних взірців, так і вчителями-словесниками для реалізації завдань виховання повноцінного громадянина України. У процесі дослідження було підтверджено правильність гіпотези про те, що патріотичне виховання у процесі вивчення творів української літератури успішно здійснюється, якщо на уроках літератури моделюються такі навчальні ситуації, які сприяють формуванню патріотичної вихованості, якщо практикуються різні форми презентації знань і якщо забезпечується високий емоційний потенціал уроків літератури. Проблема патріотичного виховання засобами літератури не вичерпується результатами виконаного дослідження, яке необхідно розглядати як один із можливих підходів до розв'язання. Його можна розглядати ще у таких аспектах:

- патріотичне виховання учнів у процесі позакласної та позашкільної роботи з літератури;
- патріотичне виховання учнів під час вивчення історичної романістики;
- здійснення взаємозв'язку у вивченні літератури та історії як засіб патріотичного виховання учнів тощо.

Матеріали дослідження висвітлено у таких друкованих працях:

1. Коваль В. Уроки словесності в системі національно-патріотичного виховання (на прикладі кіноповістей О.Довженка “Зачарована Десна”, “Україна в огні”) // Рідна школа. – 1999. - №6. – С.53-55.
2. Коваль В. Нові основи патріотичного виховання на уроках української літератури (на прикладі творів І.Нечуя-Левицького “Іван Виговський”, “Єремія Вишневецький”) // Проблеми підготовки вчителя національної школи: Наук.-метод. зб. Вип. II. - Умань, 1997.– С.89-91.
3. Коваль В. “Любіть Україну у сні й наяву...” (Виховання патріотизму на матеріалі творів Володимира Сосюри) // Українська література в загальноосвітній школі. – 1999. - №1. – С.34-36.
4. Коваль В. Виховання патріотичних почуттів під час вивчення творчості Уласа Самчука // Українська література в загальноосвітній школі. – 1999. - №2. – С.41-43.
5. Коваль В. Пам’ятки писемності XI-XVIII ст. як джерело патріотичного виховання учнів на уроках української літератури // Навчально-виховний процес в середній та вищій школі: проблеми, пошуки, перспективи: Наук.-метод. зб. Випуск III. – Умань, 1997. – С.287-289.
6. Коваль В. Вічна правда і краса народу (Виховання художнім словом) // Рідна школа. – 1997. - №10. – С.18-21.
7. Коваль В. “Слово рідне, мова рідна!” (виховання засобами художнього слова) // Національна самосвідомість: витоки та шляхи формування: Наук.-метод. зб. Випуск I. – Умань, 1995. – С.62.
8. Коваль В. Микола Бажан – майстер карбованого слова // Зб. матеріалів науково-методичної конференції, присвячених 90-річчю від дня народження М.Бажана. – Умань, 1994. –С.14.

Коваль В.О. Патріотичне виховання учнів у процесі вивчення української літератури в старших класах загальноосвітньої школи. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.02. – теорія та методика навчання української літератури, Інститут педагогіки АПН України, Київ, 1999.

У дисертації представлено теоретично обґрунтовану та експериментально перевірену систему роботи над формуванням патріотичної вихованості старшокласників у процесі вивчення творів художньої літератури. Її суть полягає у поетапному формуванні патріотичних почуттів учнів з використанням сучасних форм, методів і прийомів навчально-виховної роботи. У дослідженні пропонується новий підхід до розв'язання означеної проблеми.

Ключові слова: складники патріотичного виховання, рівень патріотичної вихованості, система поетапного формування, моделювання виховних ситуацій, національний ідеал, сучасні ефективні форми і методи.

Коваль В.А. Патриотическое воспитание учащихся в процессе изучения украинской литературы в старших классах общеобразовательной школы. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.02 - теория и методика изучения украинской литературы, Институт педагогики АПН Украины, Киев, 1999.

В исследовании научно обоснована и разработана эффективная система работы по формированию патриотической воспитанности учащихся старших классов общеобразовательной школы в процессе изучения литературы; определены критерии эффективности разработанной системы, которая содействует формированию у старшеклассников национального сознания, ответственности за судьбы Родины, объективных представлений об истории развития общества, бережного отношения к национальным богатствам: языку, культуре, традициям. Её сущность состоит в поэтапном

формировании патриотических чувств учащихся с использованием современных форм, методов и приёмов учебно-воспитательной работы, активизации поисково-исследовательской работы, развитию творчества учащихся, формировании эстетических вкусов и национальных идеалов будущих граждан Украины. Предложенная в диссертации экспериментальная система работы, базирующаяся на широком использовании воспитательного потенциала украинской литературы, эффективном применении сочетания классной и внеклассной работы, моделировании воспитательных ситуаций, обеспечивает глубокое осознание старшеклассниками патриотического содержания художественной литературы, стимулирует творческое мышление, формирует высокую духовность, национальное самосознание, оценочные критерии и личностное отношение к патриотической проблематике произведений художественной литературы. В работе предлагается новый подход к решению данной проблемы.

Результаты исследования дают конкретный материал для усовершенствования пособий учителям-словесникам, вносят уточнения в программы по литературе для общеобразовательных школ.

Ключевые слова: уровень патриотической воспитанности, система поэтапного формирования, национальное самосознание, национальный идеал, моделирование воспитательных ситуаций.

Koval' V.O. Patriotic upbringing of pupils in the process of studying Ukrainian literature in general school senior classes.- Manuscript.

The dissertation for the scientific degree of the Candidate of Pedagogical sciences on the speciality 13.00.02 – theory and methods of studying Ukrainian Literature. Institute of Pedagogic of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, 1999.

Theoretically grounded and experimentally tested system of work of forming the patriotic education of senior pupils in the process of fiction literature studying is presented in dissertation research. It deals mainly with forming of pupils' patriotic feelings at different stages of studying by means of modern forms,

methods and ways of education activity. The research offers a new approach to the solving this definite problem.

Key words: patriotic upbringing components; level of patriotic upbringing; the system of formation and modeling of upbringing situations, the national ideal; modern effective forms and methods.